

HET HUISHOUDEN IN ZUIDOOST-LIMBURG IN 1796.
STRUCTUUR, GROOTTE EN SAMENSTELLING¹

Inleiding

Hoewel de historische-demografie al een respectabele leeftijd heeft, krijgt zij vooral in de laatste decennia veel aandacht. Eén van de vraagstukken waarop zij zich richt betreft de geschiedenis van het huishouden. Dit artikel wil hieraan een bijdrage leveren aan de hand van bronnen uit 1796 over de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade, onderdelen van het Departement van de Nedermaas. Het kanton Heerlen² omvatte Heerlen, Nieuwenhagen, Schaesberg en Voerendaal; het kanton 's-Hertogenrade bestond uit Kerkrade, Rimburch, Simpelveld en Ubach over Worms.

Voor mijn onderzoek was van belang wat er de laatste decennia werd geschreven over gezin en huishouden omstreeks 1800.

Hajnal ontwikkelde rond 1960 een theorie betreffende het Westeuro-pese huwelijkspatroon. Volgens hem is daar sprake van het samengaan van een hoge huwelijksleeftijd en een groot aantal ongehuwden in de samenleving. Zich langzaam ontwikkelend is dit patroon vanaf 1750 in heel West-Europa te vinden. In Nederland is deze theorie aangepast door Hofstee.³ Hij spreekt van een agrarisch-ambachtelijk

¹ Dit artikel is de herziene versie van mijn afstudeerscriptie voor de doctoraalstudie Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Drie personen zijn nauw betrokken geweest bij de totstandkoming van dit artikel. Dr. Th.L.M. Engelen als scriptiebegeleider, Dr. J.M.H. Mosmuller die vele malen concepten van de scriptie heeft doorgelezen en van waardevol commentaar heeft voorzien en tenslotte Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen die zeer nauwgezet en deskundig de tekst van de scriptie heeft voorzien van aanwijzingen op basis waarvan de scriptie kon worden herschreven en ingekort. Dit artikel is mede het resultaat van de bereidwillige medewerking van deze personen. Ik ben hen grote dank verschuldigd voor hun hulpvaardigheid, inzet en wijze raadgevingen.

² Het kanton Heerlen werd door afscheiding van het kanton Valkenburg gevormd. Dit gebeurde volgens een besluit van 13 Ventôse An IV (3 maart 1796). Zie hiervoor Baron von Geusau, De politieke indeeling van Limburg 1794-1839, in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg (PSHAL)*, XXXIX(1903), p. 171.

³ E.W. Hofstee, Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden circa 1800-circa 1975, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN)*, deel 10, Haarlem 1980, pp. 63-93.

huwelijkspatroon. Tot ongeveer 1850 was het duidelijk aanwezig in de zuidelijke zand- en rivierkleigebieden. In dit gebied wordt dan een hoge huwelijksleeftijd, een lage huwelijksfrequentie en een hoge huwelijksvruchtbaarheid aangetroffen. Gebruik was dat men pas huwde als er een zelfstandige bestaansmogelijkheid was. Dit gold met name voor kleine zelfstandige bedrijfjes in de landbouw, de nijverheid en de handel.

Voortbouwend op dergelijke theorieën stelde Laslett dat het kerngezin, met of zonder bedienden, lange tijd de dominante structuur van het huishouden in Europa is geweest.⁴ Onder een kerngezin verstond Laslett een gezin bestaande uit een echtpaar met of zonder kinderen of een weduwe of weduwnaar met kinderen. Het Europese huwelijkspatroon bemoeilijkte het ontstaan van andere structuren van huishoudens.

Lasletts stelling heeft aanleiding gegeven tot een historisch debat. Berkner meent dat de stelling onjuist is en dat ook andere structuren van huishoudens een rol spelen in agrarisch, pre-industrieel Europa. Vooral de zogenaamde stamfamilie kwam relatief veel voor.⁵ Deze bestond uit een ouderpaar, één getrouwd kind met een gezin en eventueel nog andere inwonende ongetrouwde kinderen van het ouderlijk paar. Om een goed zicht te krijgen op het relatieve belang van de verschillende structuren van huishoudens is het volgens Berkner noodzakelijk rekening te houden met de ontwikkelingscyclus van huishoudens: een paar trouwt, krijgt kinderen en wordt ouder. De kinderen groeien op, trouwen en verlaten niet altijd het huishouden. Als gevolg van de ontwikkelingscyclus heeft een huishouden in verschillende stadia een andere structuur. Belangrijk is de leeftijd van het hoofd van het huishouden. Op grond hiervan bepaalt Berkner de ontwikkelingscyclus. Daarnaast oefenen het erfrecht en het familiebezit invloed uit.⁶ Tenslotte attendeert Berkner op een belangrijk aandachtspunt. Economische of sociale aspecten geven een wisselende betekenis aan de term huishouden.⁷

⁴ P. Laslett, en R. Wall, *Household and Family in past time*, Cambridge 1972.

⁵ L.K. Berkner, The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth Century Austrian Example, in: *American Historical Review*, 77(1972), pp. 398-418.

⁶ Berkner, *The Stem Family*, p. 408.

⁷ L.K. Berkner, The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure, in: *Journal of Interdisciplinary History*, 5(1975), pp. 726-727.

Wall toetste deze hypothese op het platteland van West-Vlaanderen⁸ en kwam tot de conclusie dat, hoewel het bezit - vooral het landbezit - invloed had op grootte, structuur en samenstelling van huishoudens, het beroep van het hoofd van het huishouden belangrijker was.

In Nederland heeft Van der Woude de omvang en de structuur van huishoudens bestudeerd.⁹ Hij ontdekte dat er verschillen in omvang en structuur zijn, die samenhangen met andere factoren. Zo zijn er verschillen tussen veeteeltgebieden en akkerbouwgebieden en tussen stad en platteland. Ook de welstand is bepalend. Volgens Van der Woude kwam het agrarisch-ambachtelijk patroon alleen bij boeren voor en niet bij andere beroepsgroepen.

Doel van dit onderzoek is meer zicht te krijgen op het belang van enkele factoren die bepalend kunnen zijn voor grootte, structuur en samenstelling van huishoudens in Limburg. De analyse richt zich op de ontwikkelingscyclus van het huishouden en het beroep van de hoofden van het huishouden. Getracht wordt hun relatieve belang en invloed te bepalen. De ontwikkelingscyclus van het huishouden wordt afhankelijk gesteld van de leeftijd van het hoofd van het huishouden. Het is slechts mogelijk de uitkomsten in breder perspectief te plaatsen als de begripsbepalingen duidelijk zijn. De term huishouden wordt gebruikt in de betekenis die Laslett er aan gaf.¹⁰ Hij noemt drie criteria op grond waarvan mensen tot een huishouden kunnen behoren:

1. locatiecriterium: het "wonen onder één dak";
2. functioneel criterium: het "samen verrichten van activiteiten";
3. verwantschapscriterium: het bestaan van bloed- of huwelijksbanden tussen personen.

Laslett heeft in zijn werk ook een typologie ontwikkeld voor huishoudens. Uniforme classificatie vergroot de vergelijkbaarheid van studies over verschillende regio's. Bij de analyse heb ik Lasletts schema gehanteerd.

⁸ R. Wall, Does owning real property influence the form of the household? An example from rural West-Flanders, in: R. Wall, J. Robin, en P. Laslett, *Family forms in historic Europe*, Cambridge 1983, pp. 379-407.

⁹ A.M. van der Woude, Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries, in: P. Laslett en R. Wall, *Household and Family in past Time*, Cambridge 1972, hoofdstuk 12.

¹⁰ Laslett en Wall, *Household*, p. 28.

Structuurtype	Structuursubtype
1. Alleenstaanden	a. Weduwe/weduwenaar b. Ongetrouwd of van onbekende burgerlijke staat
2. Geen familie	a. Samenlevende verre verwanten b. Samenlevende verwanten van andere aard c. Personen die niet verwant lijken
3. Enkelvoudige familiehuishoudens	a. Gehuwde paren alleen b. Gehuwde paren met kind(eren) c. Weduwenaars met kind(eren) d. Weduwen met kind(eren)
4. Uitgebreide familiehuishoudens	a. Opwaarts uitgebreid b. Neerwaarts uitgebreid c. Zijwaarts uitgebreid d. Combinaties van 4a-4c
5. Samengestelde familiehuishoudens	a. Secundaire eenhe(i)d(en) omhoog b. Secundaire eenhe(i)d(en) omlaag c. Eenheden op hetzelfde niveau d. Andere samengestelde families

Kort samengevat kan men de structuurtypen als volgt weergeven:

1. alleenstaanden;
2. een restcategorie, waarbij het huishouden behalve gezinsleden ook niet-verwanten of verre verwanten bevat;
3. huishoudens die slechts uit één kerngezin bestaan;
4. huishoudens die behalve het kerngezin nog andere verwanten bevatten;
5. huishoudens samengesteld uit meerdere kerngezinnen.

In alle structuurtypen kunnen bedienden, knechten en dergelijke tot het huishouden behoren. Zij maken deel uit van het huishouden op grond van het eerder genoemde functioneel- en locatielcriterium.

Onder hoofd van een huishouden verstaat Laslett de persoon die door de overheid als zodanig werd aangemerkt. Om analyse mogelijk te

maken, zijn ook de beroepen van de hoofden van de huishoudens in categorieën ondergebracht.

1. Laag gekwalificeerde handarbeiders, zoals werklieden, dagloners, breisters, spinsters, wolwerkers.
2. Gekwalificeerde ambachtlieden, zoals slaggers, molenaars, linnenwevers, leidekkers, smeden.
3. Landbouwers.
4. Beoefenaren van vrije beroepen, hoger opgeleiden en zij die leefden van hun bezit, zoals onderwijzers, geestelijken, fabrikanten, chirurgijns, renteniers.

5. Hoofden van huishoudens waarbij een beroepsvermelding ontbrak. Tenslotte worden de onderzoeksvragen nauwkeurig omschreven:

1. Wat is de invloed van de ontwikkelingscyclus van huishoudens op grootte, samenstelling en structuur? De ontwikkelingscyclus wordt bepaald door deze huishoudens te differentiëren naar de leeftijd van hun hoofd.
2. Wat is de invloed van de beroepsgroep waartoe het hoofd van een huishouden behoort op grootte, samenstelling en structuur van huishoudens? Beroepen van hoofden van huishoudens zijn volgens bovengenoemd schema ingedeeld in groepen.
3. Welke van de beide bovengenoemde factoren heeft de grootste invloed op grootte, samenstelling en structuur van huishoudens?
4. Hoe passen de resultaten van het onderzoek in de theorieën uit de geschiedschrijving?

Bronnen

Als bronnen voor het onderzoek zijn de inwonerslijsten van de gemeenten van het Departement van de Nedermaas uit het jaar 1796 gebruikt. De lijsten bevinden zich bij het Rijksarchief te Maastricht en maken deel uit van het Frans Archief, inventarisnummers 1039 en 1056.

Bij wet van 10 Vendémiaire An IV (2 oktober 1795) bepaalde het bewind in Parijs dat in alle departementen inwonerslijsten moesten worden opgesteld. Men wilde de bevolking in beeld brengen om de produktie van voedingsmiddelen af te kunnen stemmen op de binnen-

landse behoefte.¹¹ Hierdoor zou Frankrijk minder afhankelijk zijn van importen.

Het opstellen van de gemeentelijke inwonerslijsten werd opgedragen aan de gemeentebesturen. Gewoonlijk werd een rondgang gemaakt door de straten van de gemeente en werden de bewoners van ieder huis genoteerd, waarbij het hoofd van het huishouden - althans degene die de ambtenaar als zodanig beschouwde - het eerst werd genoemd. De lijsten kwamen meestal pas in het voorjaar van 1796 gereed.

Zij bevatten de volgende gegevens:

- de namen van alle inwoners ouder dan 12 jaar;
- hun leeftijd;
- hun burgerlijke staat en/of beroep;
- heel summier het adres: soms is alleen de naam van de gemeente aangegeven, in andere gevallen zijn gehucht of wijk vermeld;
- het tijdstip waarop migranten in de gemeente kwamen wonen;
- de duur van de periode dat zij in de gemeente woonachtig waren;
- het aantal kinderen jonger dan 12 jaar behorend tot het gezin.

Helemaal aan het eind werd het totaal aantal inwoners van de gemeente vermeld. Zelden zijn de tellingen correct.

Het is belangrijk aandacht te besteden aan de betrouwbaarheid van de bron. Het tijdvak, waarin de telling werd verricht, was roerig. De economische toestand was ongunstig. Maatregelen van de nieuwe overheid, zoals de conscriptie, stuitten op verzet.¹² Het functioneren van vooral de lage lokale overheidsdienaren stond vaak ter discussie.¹³ Ook om andere redenen was 1796 als ijkpunt ongunstig. Onderzoek van Mosmuller heeft aangetoond dat in het vierde kwart van de achttiende eeuw in oostelijk Zuid-Limburg herhaaldelijk dysenterie-epidemieën voorkwamen, met weerslag op de samenstelling van de bevolking.¹⁴

¹¹ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen, en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Maaslandse Monografieën; 4), Assen 1965, p. 36.

¹² W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, deel II (Maaslandse Monografieën; 17), Assen 1974, p. 125.

¹³ *De decadaire, resp. maandelijkse rapporten van de commissarissen van het directoire exécutif in het Departement van de Nedermaas 1797-1800*, L. Roppe, G.W.A. Panhuysen en E.M. Nuyens, ed., (Werken uitgegeven door het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap; 1), Maastricht 1956.

¹⁴ J.M.H. Mosmuller, Het vierde kwart van de achttiende eeuw in oostelijk Zuid-Limburg: een epidemische tijd, in: *Jaarboek Historische en Heemkundige Studies in en rond het*

Toch is niet iedereen ontevreden over deze documenten. Klep stelt dat de kwaliteit van bronnenmateriaal van de overheid uit deze periode niet mag worden onderschat.¹⁵ Engelen is van mening dat de gegevens, ondanks onnauwkeurigheden, geschikt zijn om een representatief beeld te krijgen van de bevolkingssamenstelling tijdens het laatste kwart van de 18e eeuw.¹⁶ Onnauwkeurigheden werden veroorzaakt doordat aan tellers geen preciese richtlijnen waren verstrekt. Lauwers en Oberdorf¹⁷ noemen enkele specifieke onnauwkeurigheden die op de lijsten kunnen voorkomen. De leeftijden werden vaak geschat en/of afgerond op 5- en 10-tallen. Veel kinderen tussen 12 en 15 jaar werden in de groep beneden 12 jaar geplaatst, zo blijkt uit de bevolkingspiramide van het kanton Heerlen. Hoewel de leeftijdsklassen 0-12 en 13-20 een ongelijke breedte hebben is het aantal personen in de leeftijdsklasse 13-20 onwaarschijnlijk laag. Bij de analyse van de inwonerslijsten is gebleken dat personen met een leeftijd van 12 jaar door sommige tellers bij de personen ouder dan 12 jaar werden vermeld, maar door andere tellers tot de kinderen jonger dan 12 jaar werden gerekend. Dit kwam doordat de voorbedrukte vellen, waarop de gegevens moesten worden opgeschreven, een verwarrend opschrift droegen. Omdat in de meeste gevallen deze personen tot de kinderen jonger dan 12 jaar zijn gerekend, zijn in de hierna volgende tabellen steeds de kinderen beschouwd als van een leeftijd tot en met 12 jaar, tenzij anders vermeld.

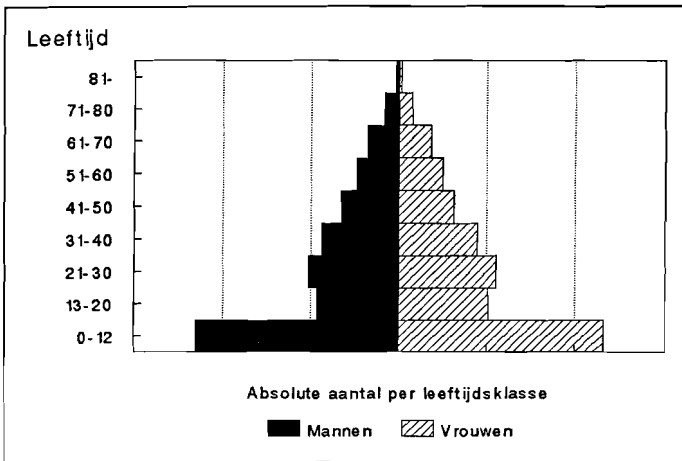
Geuldal, nr. 2, Valkenburg aan de Geul 1992, pp. 83-103.

¹⁵ P.M.M. Klep, Kanttekeningen bij het Bataafs-Franse beschrijvende bronnenmateriaal in Nederland 1795-1813, in: *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata*, 's-Hertogenbosch 1988, pp. 257-267.

¹⁶ Th.L.M. Engelen, De bevolkingsontwikkeling in Staats-Valkenburg gedurende de achttiende eeuw, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (SSEGL)*, XXII(1977), p. 100.

¹⁷ D.J. Lauwers, en Th. Oberdorf, *De bevolking van het kanton Sittard in 1799*, Sittard 1988, pp. 7-8.

Grafiek 1. De bevolkingspiramide van het kanton Heerlen 1796. Het aantal kinderen tot en met 12 jaar is gelijkelijk verdeeld over mannen en vrouwen omdat hun geslacht niet bekend is

Omdat een goede kwaliteit van het bronnenmateriaal onontbeerlijk is voor gedegen onderzoek, heb ik de betrouwbaarheid van de gegevens uit de inwonerslijsten gestest door middel van steekproeven. Met behulp van gegevens uit andere bronnen, met name doop-, huwelijks- en overlijdensregisters, zijn voor alle in de inleiding genoemde plaatsen enkele huishoudens gereconstrueerd en is een vergelijking gemaakt met de inwonerslijsten. Hierbij is gekeken of leeftijden, kindertallen, gezinssamenstelling en dergelijke klopten. De vergelijking bracht maar een gering aantal onjuistheden aan het licht. Het is verantwoord om de informatie die de inwonerslijsten bieden te gebruiken.

Aanvankelijk lag het in de bedoeling om naast alle inwonerslijsten van het kanton Heerlen ook alle lijsten van het kanton 's-Hertogenrade te analyseren, voor zover het huidig Nederlands gebied betrof. Dit bleek niet haalbaar. De lijst van de gemeente Bocholtz was niet bruikbaar. De kolom "staat of beroep" is onvolledig ingevuld. Van de kinderen tot en met 12 jaar is moeilijk te zien bij welke huishoudens ze horen. Van de gemeente Eyselshoven is uit 1796 geen inwo-

nerslijst aanwezig in het Rijksarchief te Maastricht. Speurwerk elders, onder andere in de Archives Nationales te Parijs, leverde geen resultaat op. Wellicht ontbreekt de lijst van Eygelshoven omdat dit voormalig Guliks dorp pas na het afkondigen van de wet op de bevolkingstelling bij het kanton 's-Hertogenrade werd gevoegd.¹⁸ Voor dit artikel werden de gegevens van 7.633 personen ouder dan 12 jaar gebruikt. Zij vormden 2.272 huishoudens met 3.730 kinderen in de leeftijd tot en met 12 jaar.

De ontwikkelingscyclus van huishoudens

Aan het gebruik van de inwonerslijsten uit 1796 is een nadeel verbonden. Op de inwonerslijsten staan gegevens over de bevolking op één bepaald moment. De lijsten geven een statisch beeld van grootte, structuur en samenstelling van huishoudens. Zo blijkt bijvoorbeeld dat in de onderzochte regio gemiddeld 71,2% van alle huishoudens moet worden getypeerd als bestaande uit één kerngezin met of zonder bedienden. Berkner heeft er op gewezen dat demografische factoren het voortbestaan van huishoudens met een meer complexe structuur beperken.¹⁹ Zo kan een hoge mortaliteit er voor zorgen dat huishoudens op zeker moment slechts zelden meer dan twee generaties omvatten. Berkner wist het dynamische aspect te reconstrueren. De huishoudens werden opgedeeld naar de leeftijd van hun hoofd. Dit maakt het mogelijk de verschillende stadia van de huishoudens qua structuur, grootte en samenstelling te bekijken. Die techniek is hier ook toegepast.

Het belang van de leeftijd van het hoofd van het huishouden als indicator voor de ontwikkelingscyclus van huishoudens, kan als volgt worden verduidelijkt. In de typologie van Laslett neemt het hoofd een belangrijke plaats in. Vooral bij de indeling van huishoudens bij de subtypes van de structuurtypen 3, 4 en 5 wordt vaak de positie van het hoofd als uitgangspunt genomen. Bij deze huishoudens is het hoofd immers vaak ook een van de ouders uit het kerngezin. Een voorbeeld ter illustratie: samengestelde huishoudens (structuurtype 5) bestaan uit meer kerngezinnen die door huwelijk of verwantschap

¹⁸ Von Geusau, De politieke indeling, p. 179.

¹⁹ Berkner, The Stem Family, p. 407.

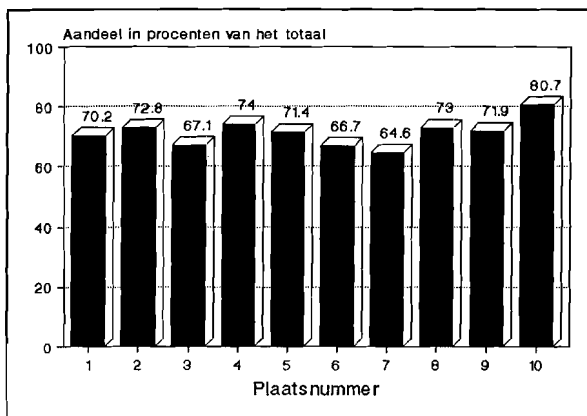
zijn verbonden. Bij een samengesteld huishouden dat uit twee kerngezinnen van verschillende generaties bestaat, zijn er de volgende mogelijkheden. Wanneer het hoofd tot het kerngezin van de jongere generatie behoort, wordt het huishouden ingedeeld bij subtype 5A. Behoort het hoofd tot het kerngezin van de oudere generatie dan wordt het huishouden ingedeeld bij subtype 5B. Wanneer de huishoudens worden opgedeeld in leeftijdsklassen afhankelijk van de leeftijd van het hoofd kan een beter beeld worden verkregen van de mogelijkheden tot het vormen van bepaalde huishoudensstructuren. Zo kunnen jonge hoofden bijna nooit de leiding hebben over een huishouden van subtype 5B. De theoretische mogelijkheden zijn dan met de werkelijkheid te vergelijken.

In het vervolg van de tekst zal om praktische redenen vaak worden gesproken over huishoudens van structuurtype 1, 2, 3, 4 en 5, in plaats van de volledige benamingen voor de verschillende structuren. Hiermee worden de structuurtypen bedoeld uit Lasletts typologie.

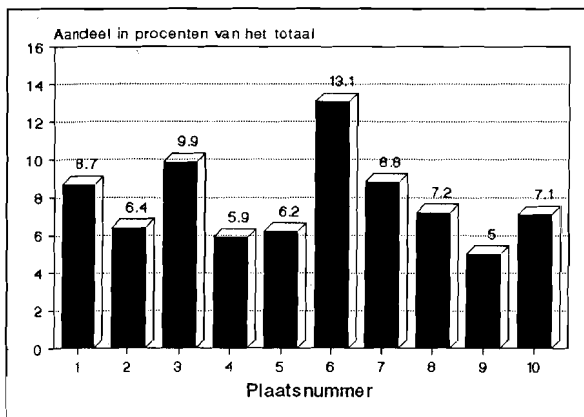
Ontwikkelingscyclus en structuur van huishoudens

Welke invloed heeft de ontwikkelingscyclus van huishoudens op hun structuur? In de onderzochte plaatsen vormden de huishoudens, bestaande uit één kerngezin (structuurtype 3), veruit het grootste deel van het totale aantal huishoudens (zie grafiek 2). Het relatieve aandeel verschilt weinig per plaats; meestal is het ongeveer 70%. Alleen Voerendaal kent een hoger percentage: 80,7%. In Schaesberg is het aandeel daarentegen laag: 64,6%. Het percentage huishoudens waarin zich geen kerngezin bevindt (structuurtype 1 en 2) is in geen enkele plaats hoog te noemen (zie grafiek 3). Alleen in Rimborg, waar ongeveer 13% van de huishoudens ertoe behoorde, ligt de waarde boven 10%. In zo'n kleine gemeente kan aan dit percentage echter weinig betekenis worden toegekend. Het aandeel van huishoudens met een meer complexe structuur (structuurtype 4 en 5), is te vinden in grafiek 4. Het percentage ligt meestal bij ongeveer 20%. Er zijn twee uitzonderingen. Schaesberg ligt met 26,5% hoog, Voerendaal met 12,3% zeer laag.

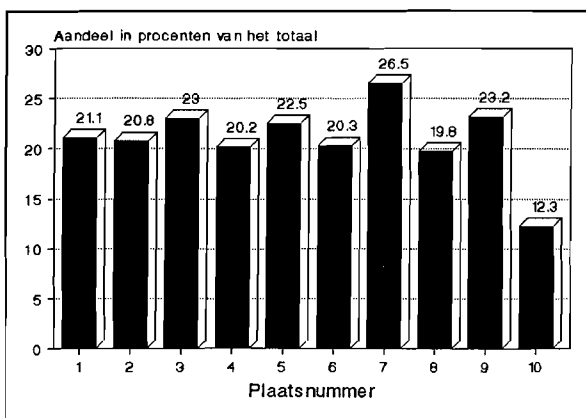
Grafiek 2. Aandeel huishoudens bestaande uit kerngezinnen per kanton en plaats. Voor de nummers zie grafiek 4

Grafiek 3. Aandeel van alleenstaanden en huishoudens met niet-verwanten of verre verwanten per kanton en per plaats. Voor de nummers zie grafiek 4

Grafiek 4. Aandeel van de huishoudens met verwanten of bestaande uit meerdere kerngezinnen per kanton en plaats

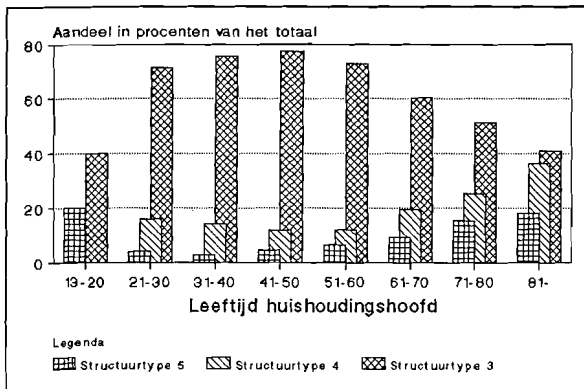
1. Kanton Heerlen	4. Kerkrade	8. Simpelveld
2. Kanton 's-Hertogenrade (gedeeltelijk)	5. Nieuwenhagen	9. Ubach over Worms
3. Heerlen	6. Rimborg	10. Voerendaal
	7. Schaesberg	

Wanneer er echter wordt gedifferentieerd naar de leeftijd van de hoofden van huishoudens, vertoont de verdeling een ander beeld. Dit blijkt uit grafiek 5. Tot de leeftijdsklasse 41-50 stijgt het aandeel van de huishoudens met één kerngezin (structuurtype 3), daarna daalt het steeds meer. Het aandeel van de huishoudens met kerngezin en verwanten (structuurtype 4) laat juist de tegengestelde ontwikkeling zien. Tot de leeftijdsklasse 41-50 daalt het aandeel, gevolgd door een stijging tot de hoogste leeftijdsklasse. Een enigszins vergelijkbare ontwikkeling doet zich voor bij de huishoudens bestaande uit meerdere kerngezinnen (structuurtype 5). Hier komt het laagste percentage echter voor in de leeftijdsklasse 31-40 jaar.

Hoe kan deze ontwikkeling worden verklaard? Om meer duidelijkheid te krijgen zijn de huishoudens, bestaande uit kerngezin met verwanten, en die met meerdere kerngezinnen onderverdeeld. In de groep huishoudens, bestaande uit kerngezinnen met verwanten, blijken vooral gezinnen met een grootouder en die met een inwonende broer of zus vaak voor te komen. Zij omvatten respectievelijk 57,9% en 30% van het totale aantal huishoudens van dit type. Ook

kan worden gedifferentieerd naar leeftijd (tabel 1). Kerngezinnen met een grootouder komen in iedere leeftijdsklasse voor. Alleen indien het hoofd van het huishouden tussen de 40 en 60 jaar is, is het aandeel laag. Broers en zussen zijn er nogal eens als het hoofd van het huishouden nog jong is.

Grafiek 5. Aandeel van de huishoudingen met structuurtype 3, 4 en 5, in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk)

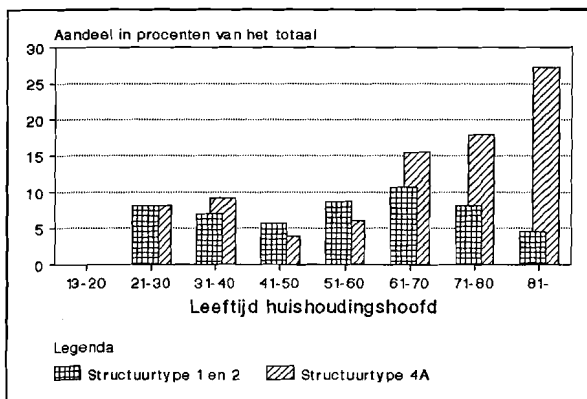
De zaak is duidelijk. Kort voor 1800 gaven de hoofden van huishoudens de leiding niet graag uit handen. In zeer veel gevallen bleven zij tot boven hun tachtigste jaar de dienst uitmaken, ook al was een van de kinderen gehuwd en had die zelf al kinderen. Een jong gezinshoofd mocht ook nogal eens de kost verdienen voor een inwonende moeder, schoonmoeder of schoonvader. Vaak woonden ook nog wat broers en zussen in. Pas als het hoofd van het huishouden boven de 50 jaar oud was, verdwenen die geleidelijk. Neefjes en nichtjes waren zeldzaam. Die kreeg men gewoonlijk pas toegestopt als men als gezinshoofd al wat ouder was. Hoofden van huishoudens tussen de 41 en 50 jaar, die hun eigen kinderen zagen uitvliegen, bleken nog wel eens bereid een kind van een broer of zus op te nemen, bijvoorbeeld omdat die worstelde met een opvoedingsprobleem na het overlijden van zijn of haar partner. Erg lang bleven neefjes en nichtjes gewoonlijk niet. Broers en zussen bleven vaak veel langer.

Tabel 1. Verdeling van de huishoudens bestaande uit een kerngezin met inwonende verwanten in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk) over diverse subtypen, naar leeftijd van de hoofden van huishoudens. N=340

Leeftijd hoofd van het huishouden	Huishoudensstructuursubtypen				
	4A	4B	4C	4D	Samen
13-20					
21-30	51,3	2,6	35,9	10,3	100,00%
31-40	64,4	-	34,3	1,4	100,00%
41-50	32,4	11,8	50,0	5,9	100,00%
51-60	50,9	7,0	29,8	12,3	100,00%
61-70	79,7	4,7	14,1	1,6	100,00%
71-80	71,0	9,7	9,7	9,7	100,00%
81-	75,0	12,5	-	12,5	100,00%
Verdeling totaal	57,9	5,9	30,0	6,2	100,00%

Het verantwoordelijkheidsbesef ten opzichte van verwanten was zo groot dat ongeveer even vaak als inwonende neefjes en nichtjes ook combinaties van grootouders, broers of zussen en/of neven en nichten voorkwamen. Gewoonlijk was dit maar korte tijd het geval. Een paar keer in de levenscyclus van een gezinshoofd kwamen - begrijpelijke - clusters voor: bij de aanvaarding van de leiding op jonge leeftijd, zodra de eigen kinderen volwassen werden en op zeer hoge leeftijd. Grafiek 6 laat duidelijk zien hoe de leeftijd van het gezinshoofd meespeelde bij het oplossen van problemen ontstaan door het overlijden van een partner. Is het nieuwe hoofd van een huishouden jong - tussen 21 en 30 jaar - dan neemt hij broers, zussen, verweduwde opa's en oma's graag op. De broers en zussen verlaten het gezin, gaan soms een eenpersoonshuishouden voeren of kiezen voor de hulp van een huishoudster. Naarmate men ouder wordt neigt men er echter meer toe zich op een van de kinderen te verlaten en die met zijn gezin in huis te nemen, zonder de leiding over het huishouden over te dragen. Bejaarden houden zo voor een deel hun lot in eigen handen.

Grafiek 6. Aandeel van de huishoudens van alleenstaanden al dan niet samenwonend met buitenstaanders en kernegezinnen met grootouders, in het totaal van de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk)

De onderverdeling in subtypen binnen de combinatie van meerdere samenwonende kernegezinnen (structuurtype 5) laat zien dat de meeste tot het subtype 5B behoren, dat wil zeggen dat enkele gehuwde broers en zussen bij hun ouders inwonen (zie tabel 2). Alleen wanneer het hoofd van het huishouden jong is, is het anders. Tot en met de leeftijdsklasse 31-40 komen de huishoudens van subtype 5A en 5C relatief veel voor, opa en oma wonen samen bij een van hun zoons of dochters en enige kleinkinderen of twee of meer gezinnen van gehuwde broers en zussen vormen samen een huishouden. Vanaf de leeftijd van 51-60 komen echter bijna uitsluitend huishoudens van grootouders met gehuwde kinderen voor.

Wanneer twee of meer kernegezinnen van verschillende generaties een huishouden vormen, is in de meeste gevallen het hoofd van het huishouden te vinden in de oudste generatie. Veruit de meeste huishoudens, bestaande uit meerdere kernegezinnen, bestaan uit meerdere generaties en dit geeft een verklaring waarom juist in de oudere leeftijdsklassen het aandeel van dit type huishoudens groter wordt (zie grafiek 5). Het samenleven van kernegezinnen van eenzelfde generatie kwam niet vaak voor. Als dit het geval was, betrof het bijna uitsluitend kernegezinnen met relatief jonge hoofden van de

bijbehorende huishoudens. Huishoudens van grootouders die het gezag hadden overgedragen waren even zeldzaam en kwamen bijna uitsluitend voor bij de jongere generaties, al kon zoon of dochter bijna 50 jaar zijn, voor hun ouders het heft uit handen gaven.

Tabel 2. Verdeling van de aantallen huishoudens bestaande uit meerdere kerngezinnen in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk), over de verschillende subtypen. De huishoudens zijn opgesplitst naar de leeftijd van de hoofden. N=137

Leeftijd hoofd van het huishouden	Huishoudensstructuursubtypen				
	5A	5B	5C	5D	Samen
13-20	-	100,0	-	-	100,00%
21-30	50,0	10,0	40,0	-	100,00%
31-40	60,0	13,3	26,7	-	100,00%
41-50	11,1	51,9	37,0	-	100,00%
51-60	3,3	93,3	3,3	-	100,00%
61-70	-	100,0	-	-	100,00%
71-80	-	94,7	5,3	-	100,00%
81-	-	100,0	-	-	100,00%
Verdeling totaal	13,1	72,3	14,6	-	100,00%

Hoofden van huishoudens van middelbare leeftijd hadden, zoals te zien was, zelden meerdere kerngezinnen ten hunnen laste, omdat de kans klein was dat er al een gehuwd stel, behorende tot de volgende generatie, bestond of een echtpaar behorende tot een oudere generatie nog in leven was. Demografische factoren beperken het ontstaan van huishoudens van de subtypen 5A en 5B. Huishoudens met meerdere gezinnen behorend tot dezelfde generatie (5C) kwamen evenmin vaak voor. Dit had andere redenen. Gehuwde broers en zussen met kinderen in één woning was wel erg onpraktisch.

Hoofden van huishoudens van middelbare leeftijd hadden weinig mogelijkheden tot het vormen van een huishouden bestaande uit meerdere kerngezinnen. Bij het stijgen van de leeftijd van de hoofden

van de huishoudens, nam het aandeel huishoudens bestaande uit meerdere kerngezinnen toe. Hetzelfde kan worden gezegd van de huishoudens met inwonende verwanten. Omdat van deze huishoudens in de meeste leeftijdsklassen het grootste deel tot het type met één grootouder en een volledig gezin van een der kinderen kon worden gerekend, is het aandeel van dit type in de leeftijdsklassen 41-50 en 51-60 erg laag. De demografische beperkingen zijn op die leeftijd groot. De demografische beperkingen voor het vormen van samengestelde huishoudens op middelbare leeftijd, verklaren ook het relatief grote aandeel van huishoudens met alleen één kerngezin bij hoofden van huishoudens in deze leeftijd. Tussen de 40 en 60 jaar had een gezinshoofd gewoonlijk alleen eigen kinderen tot zijn last. Gewoonlijk verdienden de kinderen dan al wat of werkten zij tenminste in het familiebedrijf mee, zodat het gezinshoofd dan zijn meest welvarende jaren beleefde.

De afwijkingen van het gemiddelde in Schaesberg en Voerendaal, die eerder zijn opgemerkt, kunnen ook op basis van demografische factoren worden verklaard. In 1796 was de gemiddelde leeftijd van hoofden van huishoudens met 52,6 jaar in Schaesberg hoger dan elders in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade. In Voerendaal was hun gemiddelde leeftijd evenwel met 48,4 jaar uitzonderlijk laag. Dus kwamen in Schaesberg relatief veel samengestelde huishoudens voor en in Voerendaal weinig. Toch was de leeftijd van de hoofden van huishoudens niet altijd doorslaggevend. In Simpelveld en Ubach over Worms waren zij in doorsnee nog jonger dan in Voerendaal, maar bestonden wel zeer veel samengestelde gezinnen. Het hing samen met de lokale beroepsstructuur en komt hierna nog aan de orde.

Ontwikkelingscyclus en gemiddelde omvang van de huishoudens

Nagegaan is of ook de gemiddelde omvang van de huishoudens van belang is. De gemiddelde omvang van alle huishoudens in de onderzochte regio was 5,0 personen. Per plaats was er weinig verschil. De laagste waarde werd met een gemiddelde van 4,7 in Rimburch vastgesteld, de hoogste waarde met 5,2 personen in Voerendaal. Wanneer wordt gekeken naar de afzonderlijke typen huishoudens blijkt vooral de omvang van de huishoudens zonder kerngezin (type 1 en 2) per plaats te variëren. Hier mag evenwel niet teveel aandacht aan worden

geschonken, omdat de gemiddelden op grond van kleine aantallen zijn berekend. Dit geldt zeker wanneer ook nog wordt gedifferentieerd naar leeftijd.

Hoofden van huishoudens met een leeftijd tussen 31 en 50 jaar hadden de grootste gezinnen. Daarna werden de gezinnen kleiner. Deze situatie doet zich in bijna alle plaatsen voor en wordt vooral aangetroffen bij de huishoudens met slechts één kerngezin (type 3): het gezin was nagenoeg compleet, de kinderen waren gewoonlijk nog thuis. Voor de huishoudens met een meer complexe structuur (type 4 en 5) levert een splitsing naar leeftijdsklassen geen helderheid op. Hoewel de gemiddelden per leeftijdsklasse verschillen, zijn er geen duidelijke tendensen. Wanneer wordt gekeken naar de gemiddelde grootte van alle huishoudens met één kerngezin en inwonende verwanten, vallen vooral de hoge waarde van Nieuwenhagen (6,6 personen) en de lage waarde van Simpelveld (4,9 personen) op. Bij de huishoudens bestaande uit meerdere kerngezinnen heeft Voerendaal met een gemiddelde van 8,0 een zeer hoge en Kerkrade met 5,6 een lage waarde.

Het verband tussen de ontwikkelingscyclus van huishoudens en hun omvang is niet erg duidelijk. Er is slechts één aspect duidelijk, namelijk dat de gemiddelde omvang van huishoudens per plaats, per kanton en voor de hele regio steeds het grootste is wanneer de leeftijd van de hoofden tussen 30 tot 50 jaar ligt. De verklaring hiervoor kan slechts worden gevonden in de samenstelling van de huishoudens.

Ontwikkelingscyclus en samenstelling van huishoudens

Om de invloed van de ontwikkelingscyclus van huishoudens op hun samenstelling te bepalen, zijn de huishoudens qua samenstelling ontleed (zie tabel 3).

Het gemiddelde aantal bedienden per huishouden verschilt van plaats tot plaats sterk. In Nieuwenhagen waren er gemiddeld 0,26 bedienden per huishouden, in Voerendaal 0,84. Deze verschillen komen ook in verband met de beroepen nog ter sprake. Voor de hele regio was ongeveer 10% van de getelde personen bediende. De leeftijd van het hoofd van het huishouden heeft weinig invloed op de aanwezigheid van personeel. Een algemene trend zit er niet in. Het gemiddelde ver-

toont slechts een lichte stijging naarmate het hoofd van het huishouden ouder is.

Het gemiddelde aantal gezinnen per huishouden, kan geheel worden verklaard uit hetgeen is gezegd over de structuur van huishoudens. Doordat hoofden van huishoudens op hogere leeftijd relatief vaak aan het hoofd van een huishouden met meerdere kerngezinnen stonden, neemt het gemiddelde aantal gezinnen per huishouden toe. Plaatsen waar relatief veel huishoudens bestaande uit meerdere kerngezinnen voorkomen, hebben gemiddeld een groot aantal gezinnen per huishouden.

Gemiddeld bestaan huishoudens voor ongeveer een derde deel uit kinderen tot en met 12 jaar. In huishoudens met hoofden tussen 30 en 50 jaar is het gemiddelde aantal kinderen tot en met 12 jaar evenwel veel hoger. Bijgevolg is de gemiddelde omvang van de huishoudens in deze leeftijdsklassen heel hoog. Het aantal kinderen tot en met 12 jaar blijkt ook een belangrijke determinant van de gemiddelde grootte van huishoudens. Dat huishoudens met hoofden 51 en 80 jaar niet sterk in omvang dalen, komt omdat er relatief veel oudere kinderen boven 12 jaar toe behoren.

Al eerder is opgemerkt dat in de meeste gevallen het hoofd van het huishouden ook gezinshoofd is, als er zich tenminste een gezin in het huishouden bevindt. Dit staat toe de variaties te begrijpen in het gemiddelde aantal kinderen tot en met en ouder dan 12 jaar, per leeftijdsklasse van hoofden van huishoudens.

Uit de voorgaande paragrafen blijkt dat de invloed van de ontwikkelingscyclus van huishoudens tweeledig is. Enerzijds zorgt een toenemende leeftijd van hoofden van huishoudens voor meer mogelijkheden tot het vormen van samengestelde huishoudens, anderzijds bereikt juist bij hoofden met een middelbare leeftijd de gemiddelde grootte van het huishouden de hoogste waarden. De omvang van huishoudens varieert voornamelijk met het aantal jonge kinderen per huishouden, gegeven het feit dat veel hoofden van het huishouden tevens gezinshoofd zijn. Als de hoofden een hoge leeftijd hebben, is de kans groot dat hun huishouden drie generaties omvat, maar de omvang van het huishouden is dan nog vaak klein omdat het gezin uit de jongste generatie nog in opbouw is.

Tabel 3. Kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk): Gemiddelden per huishouden van het aantal bedienden, het aantal kinderen van het hoofd van het huishouden ouder dan 12 jaar, het aantal kinderen met een leeftijd tot en met 12 jaar, het aantal gezinnen en het aantal leden, met een opdeling volgens de leeftijd van het hoofd van het huishouden. N=2272

Leeftijd hoofd van het huishouden	Gemiddeld aantal bedienden	Gemiddeld aantal kinderen >12 jaar	Gemiddeld aantal kinderen <12 jaar	Gemiddeld aantal gezinnen	Gemiddeld aantal leden huishouden
13-20	4,20	1,60	1,80	0,80	9,00
21-30	0,42	0,07	1,62	0,95	4,38
31-40	0,46	0,26	2,37	0,96	5,21
41-50	0,49	0,80	2,01	0,99	5,41
51-60	0,53	1,21	1,18	0,98	4,94
61-70	0,57	1,16	0,88	0,99	4,58
71-80	0,59	1,07	0,96	1,07	4,79
81-	0,36	1,05	1,23	1,14	4,68
Totaal gem.	0,51	0,76	1,65	0,98	5,01

Beroep en huishouden

De invloed van het beroep op structuur, omvang en samenstelling van huishoudens kan als volgt worden gekenschetst: Het beroep geeft aan welke bestaansmiddelen het hoofd van een huishouden had. Sommige beroepen waren marginaal; vaak konden hun beoefenaren moeilijk een gezin onderhouden. Andere beroepen konden pas zelfstandig worden uitgeoefend na het overnemen van een familiebedrijfje of een boerderij. Huwelijksleeftijd, huwelijksfrequentie en huwelijksvruchtbaarheid hangen mede samen met het uitgeoefende beroep. Deze drie factoren waren mede bepalend voor grootte, structuur en samenstelling van het huishouden.

De volgende indeling in beroeps categorieën is gehanteerd:

1. Laag gekwalificeerde handarbeiders.
2. Gekwalificeerde ambachtslieden.
3. Landbouwers.
4. Beoefenaren van vrije beroepen, hoger opgeleiden en zij die leefden van hun bezit.
5. Hoofden van huishoudens waarbij een beroepsvermelding ontbrak.

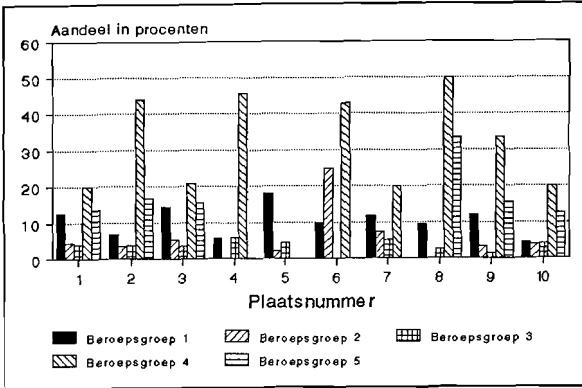
Beroep en structuur van huishoudens

Huishoudens bestaande uit een kerngezin (type 3) worden het meest aangetroffen bij gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden. Dit geldt voor de hele regio, de afzonderlijke kantons en bijna alle plaatsen. Zulke personen stonden gemiddeld in 78,4% van de gevallen aan het hoofd van een huishouden met slechts een kerngezin. Bij landbouwers en bij de vrije beroepen, hoger opgeleiden en de renteniers, was het aandeel van de huishoudens met slechts een kerngezin het kleinst, zowel naar plaats, naar kanton als naar de hele regio. Het aandeel van huishoudens zonder kerngezin (type 1 en 2) was meestal het hoogst bij de beoefenaren van vrije beroepen, hoger opgeleiden en de renteniers. Het was laag bij de landbouwers (zie grafiek 7).

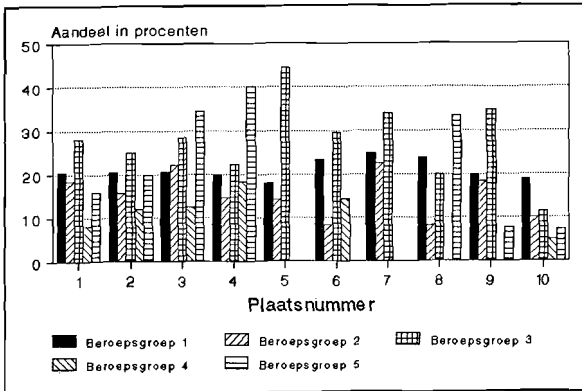
Samengestelde huishoudens (type 4 en 5) waren onder de landbouwers het best vertegenwoordigd. Dit was alleen niet het geval in Simpelveld en Voerendaal. Huishoudens van beoefenaren van vrije beroepen, hoger opgeleiden en renteniers hadden slechts zelden een uitgebreidere structuur (zie grafiek 8).

De landbouwers staan bijna altijd aan het hoofd van een huishouden met tenminste één kerngezin. Het grootste aandeel huishoudens van landbouwers zonder kerngezin (type 1 en 2), werd aangetroffen in Kerkrade en bedroeg slechts 5,9%. Maar ook huishoudens met alleen een kerngezin (type 3) werden bij landbouwers weinig aangetroffen. Hun huishoudens hebben vaak een complexe structuur (type 4 en 5). Waarschijnlijk speelde de opvolgingsproblematiek op het boerenbedrijf een rol. Hier deden zich ernstige spanningen voor. Het was niet mogelijk zonder gezin een boerenbedrijf uit te oefenen, maar zonder

Grafiek 7. Aandeel van de huishoudens van type 1 en 2 (samen), in het totale aantal huishoudens per beroepsgroep voor de verschillende plaatsen en kantons. Voor de nummers zie grafiek 4

Grafiek 8. Aandeel van de huishoudens van type 4 en 5 (samen), in het totale aantal huishoudens per beroepsgroep voor de verschillende plaatsen en kantons. Voor de nummers zie grafiek 4

bedrijf kon men zich niet zelfstandig vestigen en een eigen huishouden vormen. De dreigende patstelling werd doorbroken door een van de kinderen gelegenheid te bieden een gezin te vormen, hem de eerste jaren met de arbeidskracht van de ouders en eventueel broers en zussen bij te staan en terwille van de lieve vrede het gezag bij het oudste gezinshoofd te laten berusten.

Onder die omstandigheden is het van belang na te gaan welke subtypen van de samengestelde huishoudens (type 4 en 5) de voorkeur genoten.

Tabel 4. Verdeling van de huishoudens van type 4 in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk), over de verschillende subtypen. Hierbij zijn de huishoudens opgesplitst naar beroepsgroep van hun hoofden. De verdeling voor beroepsgroep 4 en 5 is niet opgenomen in de tabel, omdat het aantal waarnemingen te klein was. N=322

Beroepsgroep hoofd van het huishouden	Huishoudensstructuursubtypen				
	4A	4B	4C	4D	Samen
1	59,7	6,9	28,5	4,9	100,00%
2	58,0	8,7	26,1	7,3	100,00%
3	55,1	3,7	33,0	8,3	100,00%

Opvallend is de rol van broers en zussen. Landbouwers staan relatief vaak aan het hoofd van een huishouden met ongehuwde inwonende broers en/of zussen (subtype 4C). Dat is zeker het geval wanneer zij worden vergeleken met de huishoudens van laag gekwalificeerde handarbeiders en gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden. Verder waren grootouders van groot belang. Onder de huishoudens van landbouwers van type 4, waren er veel met een inwonende grootouder (subtype 4A). Landbouwers die hun partner hadden verloren, bleven veelal bij hun kind(eren) wonen en vormden zelden een zelfstandig huishouden, gezien het kleine percentage huishoudens van landbouwers zonder kerngezin (type 1 en 2), dat in grafiek 7 boven tafel kwam.

Tabel 4 laat zien dat binnen de groep huishoudens met meerdere kerngezinnen (type 5) hetzelfde aan de hand is. Landbouwers hebben

in een relatief groter aantal gevallen een huishouden van subtype 5B. Bij landbouwers vindt men vaak kerngezinnen van verschillende generaties; het hoofd van het huishouden behoort meestal tot de oudste generatie.

Tabel 5. Verdeling van de huishoudens van type 5 in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk), over de verschillende subtypen. Hierbij zijn de huishoudens opgesplitst naar beroepsgroep van hun hoofden. De verdeling voor beroepsgroep 4 en 5 is niet opgenomen in de tabel, omdat het aantal waarnemingen te klein was. N=129

Beroepsgroep hoofd van het huishouden	Huishoudensstructuursubtypen				
	5A	5B	5C	5D	Samen
1	7,0	74,4	18,6	-	100,00%
2	33,3	50,0	16,7	-	100,00%
3	11,3	79,0	9,7	-	100,00%

Huishoudens met meerdere kerngezinnen van dezelfde generatie (subtype 5C), in dit geval gezinnen van broers of zussen die samen een bedrijf exploiteerden, kwamen bij landbouwers zelden voor. Bij laag gekwalificeerde handarbeiders en gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden gebeurde dit ongeveer tweemaal zo vaak. Waarschijnlijk konden de meeste boerenbedrijfjes wel gedurende korte tijd kerngezinnen van verschillende generaties onderhouden, maar niet langdurig kerngezinnen van dezelfde generatie. Op deze manier had men ook minder opvolgingsproblemen. Bij de dood van opa ging de leiding vanzelf over op de zoon die het bedrijf al voortzette.

Huishoudens van beoefenaren van vrije beroepen, hoger opgeleiden en renteniers behoorden in een relatief groot aantal gevallen tot type 1 of 2. Zij bestaan uit één hoofd eventueel vergezeld van niet (direct) verwanten. De verklaring is eenvoudig. Het gaat meestal om het huishouden van een persoon behorend tot de Rooms-Katholieke geestelijke stand. Zij vormden geen huishouden met een kerngezin. Ook renteniers, chirurgijns en dergelijke leefden dikwijls alleen of met een huishoudster en maakten minder vaak deel uit van een kerngezin.

De gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden leefden in een relatief groot aantal gevallen in een huishouden met slechts een kerngezin (type 3), omdat zij wanneer ze hun handwerk of ambacht beheersten, zonder problemen konden overgaan tot zelfstandige uitoefening ervan. Zij konden dan een gezin stichten; er was geen reden om bij de ouders te blijven wonen. Wanneer zij wel bij de ouders bleven en een huishouden met meerdere kerngezinnen vormden, nam de jongere generatie, veel vlugger dan bij andere beroeps categorieën, de leiding van het huishouden over (tabel 4, regel 2, ad 5A).

De huishoudens van ongekwalificeerde handarbeiders namen een tussenpositie in. Er waren binnen deze groep relatief veel huishoudens zonder kerngezin, waarschijnlijk omdat men geen kerngezin kon onderhouden. Losse arbeiders, spinners en dergelijke leidden vaak een onzeker bestaan. Combinatie van meerdere inkomens kon die onzekerheid deels wegnemen. Dus ziet men hier toch nog veel samengestelde huishoudens (type 4 en 5).

Beroep en grootte van huishoudens

Vergelijking van de grootte van huishoudens met hoofden die behoren tot de onderscheiden beroeps categorieën, geeft een duidelijk beeld. De huishoudens van landbouwers zijn het grootst. Er is maar één uitzondering: de huishoudens zonder verwanten, waarvan een hoog geschoolde of een rentenier de leiding heeft. De huishoudens van laag gekwalificeerde handarbeiders zijn bijna altijd het kleinst, ongeacht hun structuur. Slechts door de samenstelling van dit soort huishoudens te analyseren kunnen deze verschijnselen worden verklaard (tabel 6).

Beroep en samenstelling van huishoudens

Het aantal bedienden bereikte meestal zijn top in huishoudens van vrije beroepsbeoefenaren, hoger geschoolden en renteniers. Dit gold voor de regio als geheel en de beide kantons. Op lokaal niveau waren er uitzonderingen. Gemiddeld bestonden die huishoudens voor een derde deel uit bedienden. Bij de landbouwers bestond slechts 20%

van de huishoudens uit bedienden, met flinke lokale verschillen, naargelang de omvang van de boerenbedrijven. In de huishoudens van gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden was het aantal bedienden zeer gering; bij ongekwalificeerde handarbeiders was het te verwaarlozen. Het beroep was in hoge mate bepalend voor het aantal werkkrachten dat het hoofd van het huishouden zich kon veroorloven. Huishouden en bedrijf vielen vrijwel steeds samen. Het huishouden vormde in die mate een bedrijfsmatige eenheid, dat de inkomensbronnen haar samenstelling in vergaande mate bepaalden. Opmerkelijk genoeg gold dat ook voor het kindertal, voorzover de kinderen een leeftijd hadden bereikt, waarop zij aan het bedrijfsproces deelnamen.

Het aantal kinderen van het hoofd van het huishouden ouder dan 12 jaar is het hoogst bij landbouwers, hoog geschoolden en renteniers. De laagste gemiddelden worden aangetroffen in huishoudens van laag gekwalificeerde handwerkers, gekwalificeerde handwerkers en ambachtslieden. Kinderen ouder dan 12 jaar bleven deel uitmaken van een huishouden als werkkrachten. Hun rol was vergelijkbaar met die van bedienden. Het beroep van het hoofd van het huishouden was bepalend voor de duur van het verblijf van kinderen in het huishouden.

Voor wat het aantal kinderen tot en met 12 jaar per huishouden betreft, is er een andere tendens op te merken. De hoogste aantallen werden aangetroffen in de huishoudens van gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden. Voor de landbouwers wordt slechts een iets lager gemiddelde genoteerd. Veel lager waren de gemiddelden in de huishoudens van laag gekwalificeerde handarbeiders en de huishoudens van hoog geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers.

Nu is duidelijk waarom landbouwers zo'n grote huishoudens hadden. Bij hen treft men een groot aantal bedienden, een groot aantal kinderen ouder dan 12 jaar én een vrij groot aantal kinderen tot en met 12 jaar aan. Voor de laag gekwalificeerde handarbeiders gold het tegenovergestelde, al hadden zij doorgaans een redelijk aantal kinderen tot en met 12 jaar. De oudere kinderen uit deze huishoudens waren waarschijnlijk als bedienden te vinden in de huishoudens van landbouwers, hoog geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers.

Tabel 6. Kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk):
 Gemiddelden per huishouden van het aantal bedienden, het
 aantal kinderen van het hoofd van het huishouden ouder
 dan 12 jaar, het aantal kinderen met een leeftijd tot en met
 12 jaar, het aantal gezinnen en het aantal leden, waarbij
 een opdeling naar beroep van het hoofd van het huishouden
 is gemaakt. N=2272

Beroepsgroep hoofd van het huishouden	Gemiddeld aantal bedienden	Gemiddeld aantal kinderen >12 jaar	Gemiddeld aantal kinderen <12 jaar	Gemiddeld aantal gezinnen	Gemiddeld aantal leden huishouden
1	0,05	0,59	1,49	0,95	4,13
2	0,22	0,67	1,87	1,00	4,95
3	1,27	1,06	1,81	1,06	6,35
4	1,92	0,92	1,05	0,73	6,07
5	0,28	0,70	1,33	0,91	3,87
Totaal gem.	0,51	0,76	1,65	0,98	5,01

Het beroep van het hoofd van het huishouden was een factor van betekenis voor grootte, samenstelling en structuur van huishoudens. Dat was ook het geval met de in eerdere paragrafen besproken ontwikkelingscyclus van de huishoudens. Hoogdringend dient de vraag te worden beantwoord welke van deze factoren prioriteit had. Daartoe zijn variantie-analyses uitgevoerd.

Het relatieve belang van ontwikkelingscyclus en beroep

De grootte van huishoudens, het aantal bedienden, het aantal kinderen met een leeftijd tot en met 12 jaar, het aantal kinderen van het hoofd van het huishouden ouder dan 12 jaar en het aantal gezinnen per huishouden zijn variabelen op ratio-niveau. Het is mogelijk daarvoor variantie-analyses uit te voeren.²⁰ Met de ordinale variabele

²⁰ Voor uitleg over de werkwijze van een variantie-analyse zie R.W. Madsen en M.L. Moeschberger, *Statistical concepts with applications to business and economics*, 2e druk, Englewood Cliffs 1986, hoofdstuk 11, Analysis of variance.

“structuur van het huishouden” is dit niet mogelijk. Hiervoor is een oplossing gevonden die hierna nog aan de orde komt.²¹ De variabelen op ratio-niveau worden als verklaarde (afhankelijke) variabelen aangemerkt en de ontwikkelingscyclus en het beroep van de hoofden van huishoudens als verklarende (onafhankelijke) variabelen.

In de variantie-analyses is de onafhankelijke variabele “beroep van het hoofd van het huishouden” ingedeeld in vijf categorieën (de beroepsgroepen), terwijl de onafhankelijke variabele “leeftijd van het hoofd van het huishouden” als indicator voor de ontwikkelingscyclus acht categorieën omvat (de leeftijdsklassen). Zo ontstaan veertig (vijf maal acht) groepen. De variantie-analyse toetst of het gemiddelde van de afhankelijke variabele tussen en binnen de veertig onderscheiden groepen gelijk is. De variatie binnen de groepen wordt residu of onverklaarde variatie genoemd en is de variatie rond het gemiddelde van de eigen groep.

De variatie tussen de groepen omvat drie componenten:

1. De variatie verklaard door de onafhankelijke variabele “ontwikkelingscyclus van het huishouden”.
2. De variatie verklaard door de onafhankelijke variabele “beroep van het hoofd van het huishouden”.
3. De variatie verklaard door interactie tussen beide.

De uitkomsten zijn in de grafieken 9, 13, 14, 15 en 16 weergegeven. Zij bleken slechts zelden niet significant.

Het relatieve belang van ontwikkelingscyclus en beroep voor de structuur van huishoudens

Grafiek 9 laat zien dat vooral op lokaal niveau het interactie-effect een groot deel van de verklaarde variatie omvat, hetgeen mede wordt veroorzaakt door de geringe spreiding van de waarnemingen van de afhankelijke variabele. Met dit gegeven kan weinig worden gedaan.

²¹ Ter verduidelijking: gegevens van ordinaal niveau zijn niet zonder meer sommeerbaar, maar de categorieën (in dit geval huishoudensstructuurtypen) vertonen toch een bepaalde rangorde. De volgorde waarin ze zijn vermeld, kan een aanwijzing zijn van het verschil in status. Dit is bij huishoudensstructuurtypen het geval. De grootte van het verschil kan echter niet worden bepaald. Dit kan wel bij gegevens van ratio-niveau. Zie verder H. Hillebrand, *Statistiek als hulpmiddel voor de historicus*, (Syllabus), Nijmegen 1986, p. 6.

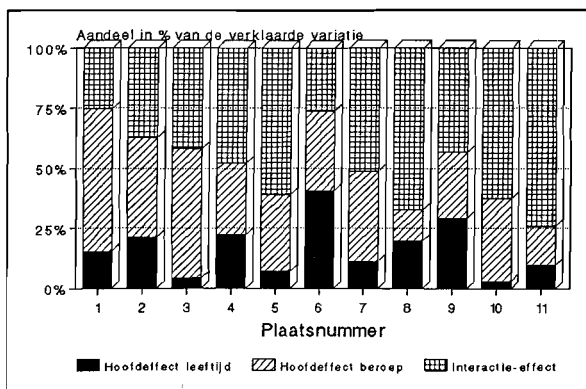
De vraagstelling kan alleen op regionaal niveau worden beantwoord. Het kanton is de kleinste eenheid waarvoor uitspraken mogelijk zijn. Op dit niveau wordt een groot deel van de variatie door het beroep verklaard. De leeftijd is als verklaringsgrond veel minder van belang. Indien zij al van betekenis is, dan nog grotendeels in samenhang met het beroep van het hoofd van het huishouden. Evident is dat zich hier de omvang van het onderzoek wreekt. Het interactie-effect neemt nadrukkelijk af naarmate de omvang van het aantal waarnemingen toeneemt. Voor de beide kantons samen bepaalt beroep 60%, leeftijd 15% en interactie 25% van de variatie tussen de groepen.

Hoe kan dit alles worden verklaard? Hiervóór is reeds geconstateerd dat hoofden van huishoudens met een relatief hoge leeftijd frequent de leiding hadden van samengestelde huishoudens. Grafiek 11 laat zien dat dit verschijnsel zich bij alle beroepsgroepen in meer of mindere mate voordoet, het nadrukkelijkst bij laag gekwalificeerde handarbeiders, gekwalificeerde handarbeiders en ambachtlieden en - heel in het bijzonder - de landbouwers. Het aandeel van de huishoudens met slechts een kerngezin neemt voor elk van deze beroepsgroepen daarentegen juist af als het hoofd van het huishouden ouder is dan 60 jaar. Deze huishoudens treft men onder deze beroepsgroepen bij voorkeur aan bij hoofden van middelbare leeftijd, 40-60 jaar. De huishoudens van hoger geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers en de lieden die geen beroep vermeldden wijken af. De leeftijd is in deze beroepsgroepen van gering belang. Deels komt dit omdat tot deze beroepscategorie nogal wat personen behoren, zoals katholieke geestelijken, die nooit een gezin hadden gesticht. Onafhankelijk van hun leeftijd bestond het huishouden van de kapelaans en pastoors uit de geestelijke en zijn huispersoneel. Voor diegenen die geen beroep opgaven gold dat zij gewoonlijk een groot aantal economische activiteiten combineerden en tot hun dood vooral steunden op inwonend personeel.

De factor leeftijd is plaats voor plaats van wisselende betekenis omdat zij naar beroepsgroep sterk verschilt. Per saldo is zij niet erg groot. Van veel meer belang is kennelijk het beroep. Onder de hoog geschoolden en de renteniers, waarvan in 1798 het gros priester was, overwegen de huishoudens zonder kerngezin. De gekwalificeerde arbeiders en ambachtlieden konden zich ofwel niet meer dan een kerngezin permitteren (de arbeiders) of beoefenden hun beroep als solisten (de bakker, de slager, de kleermaker en veel andere am-

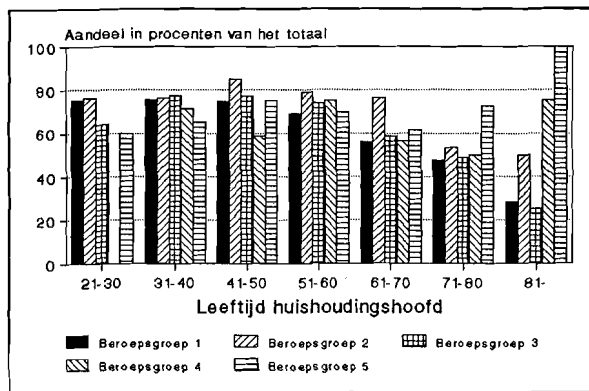
bachtslieden), waarbij de echtgenote het commerciële aspect van het gezinsbedrijf verzorgde. Aan inwonend huispersoneel was geen behoefte, als men het zich al kon permitteren. Incidenteel was het bij hoogbejaarde ambachtslieden anders: moeder had moeite met haar dubbele rol en wou een meid nu de dochters de deur uit waren. Het aantal waarnemingen van zo'n situatie is evenwel te klein om grafisch weer te geven.

Grafiek 9. Aandeel van de effecten leeftijd, beroep en interactie, in de verklaarde variatie van het aantal gezinnen per huishouden

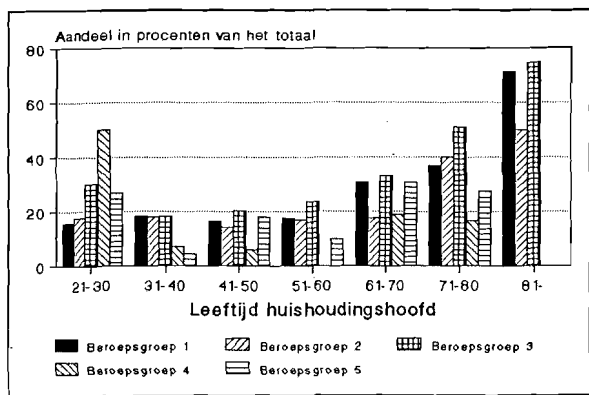

1. Kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk)	6. Nieuwenhagen
2. Kanton Heerlen	7. Rimburg
3. Kanton 's-Hertogenrade (gedeeltelijk)	8. Schaesberg
4. Heerlen	9. Simpelveld
5. Kerkrade	10. Ubach over Worms
	11. Voerendaal

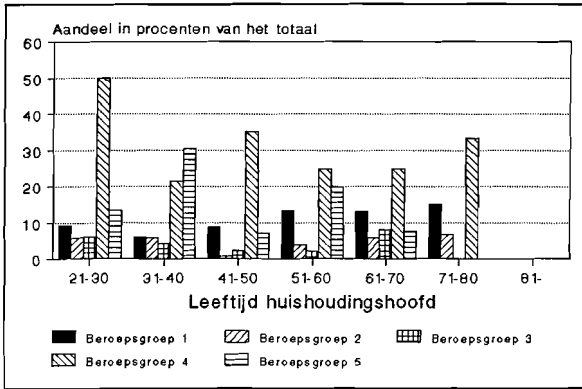
Grafiek 10. Aandeel van de huishoudens van type 3, in het totale aantal huishoudens per beroepsgroep uitgesplitst naar de verschillende leeftijdsklassen. Hele regio

Grafiek 11. Aandeel van de huishoudens van type 4 en 5 (samen), in het totale aantal huishoudens per beroepsgroep uitgesplitst naar de verschillende leeftijdsklassen. Hele regio

Grafiek 12. Aandeel van de huishoudens van type 1 en 2 (samen), in het totale aantal huishoudens per beroepsgroep uitgesplitst naar de verschillende leeftijdsklassen. Hele regio

Huishoudens met een meer complexe structuur (type 4 en 5) kwamen in bijna alle leeftijdsklassen het meest voor bij de landbouwers. Op de boerderij moest zoveel werk worden verzet van sterk verschillende aard dat hulp onontbeerlijk was. Een jeugdig hoofd van een agrarisch huishouden steunde op zijn ouders en schoonouders, zijn broers en zussen, soms neven of nichten. Op middelbare leeftijd moest hij zich mede op knecht en meid verlaten, bejaard geworden vond hij hulp bij kleinkinderen en de nazaten van zijn jongere broers en zussen. Hoezeer het qua samenstelling ook verschilde, het boerenhuishouden was altijd complex. Daarbuiten waren complexe huishoudens zeldzaam. De uitschieter in de leeftijdsklasse 21-30 van de beroepsgroep van de hoog geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers mag buiten beschouwing worden gelaten. Het gaat om één enkel geval. Gewoonlijk hadden hoog geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers geen samengestelde huishoudens.

Samenvattend kan worden gezegd dat het beroep een relatief grote invloed uitoefende op de structuur van het huishouden. Het opmerkelijk grote aantal complexe huishoudens in Simpelveld en Ubach over Worms is te verklaren uit het grote aandeel van landbouwers in de beroepsbevolking van deze gemeenten.

Het relatieve belang van ontwikkelingscyclus en beroep voor de omvang van het huishoudens

Nu de omvang van de huishoudens als verklaarde variabele kan worden aangemerkt, is het mogelijk een variantie-analyse te maken van de samenhang tussen omvang enerzijds en beroep en ontwikkelingscyclus anderzijds. De eerder gesignaleerde onduidelijkheden lost die niet op.

De gemiddelde omvang van huishoudens was het grootste voor huishoudens met een hoofd in de leeftijd van ongeveer 30 tot 50 jaar. Dat blijkt voor alle beroepsgroepen te gelden.

Het eerder gesignaleerde verband tussen beroep en omvang van huishoudens geldt voor alle leeftijdsklassen. Ongeacht hun leeftijd hadden landbouwers de grootste huishoudens. Hoog geschoolden, vrije beroepsbeoefenaren en renteniers hadden iets kleinere huishoudens. Daarna volgen achtereenvolgens de huishoudens van gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden en die van laag gekwalificeerde handarbeiders.

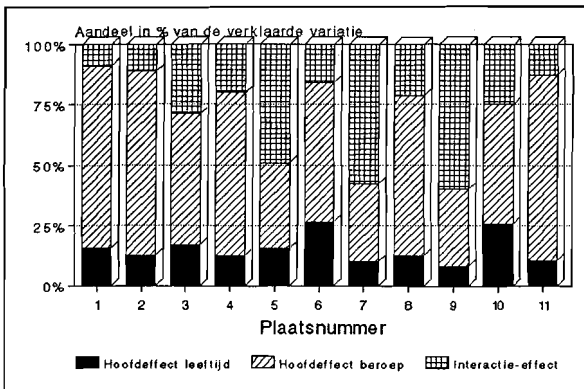
Ook nu blijkt beroep een beduidend belangrijker factor dan leeftijd. Het onduidelijk interactie-effect neemt in omvang af naarmate het aantal waarnemingen groeit. Grafiek 13 laat zien dat de eerder getrokken conclusies inmiddels veel nadrukkelijker aan het licht zijn gekomen. Beroep verklaart nu zelfs in de regio drie vierde deel van de verschijnselen. Leeftijd is nog goed voor één zesde deel. Het interactie-effect is tot ongeveer 10% gereduceerd. De ingewikkelde statistische exercitie is niet voor niets doorgevoerd. Naarmate meer geavanceerde berekenwijzen worden toegepast, blijken vermoedens te worden bevestigd en met meer nadruk aan de dag te treden.

Het relatieve belang van ontwikkelingscyclus en beroep voor de samenstelling van huishoudens

Het is mogelijk nog meer variantie-analyses uit voeren. Kijkend naar de samenstelling van de huishoudens kan worden gesteld dat het interactie-effect ook op kantonnaal niveau en soms zelfs op gemeentelijk niveau tot overzichtelijke proporties kan worden teruggebracht. Het beroep is in de regio, de beide kantons en tenminste in gemeenten als Heerlen en Voerendaal, van doorslaggevend belang bij het

aantrekken van huispersoneel. Het kan eens een keer voorkomen dat de leeftijd tot zo'n stap dwingt, maar dat is zeldzaam, gewoonlijk nog niet in een op tien gevallen. Wat vaker ziet men dat de leeftijd het uitoefenen van het beroep bedreigt, en dat daarom een bediende in huis wordt genomen (interactie).

Grafiek 13. Aandeel van de effecten leeftijd, beroep en interactie, in de verklaarde variatie van het aantal personen per huishouden. Voor de nummers zie grafiek 9

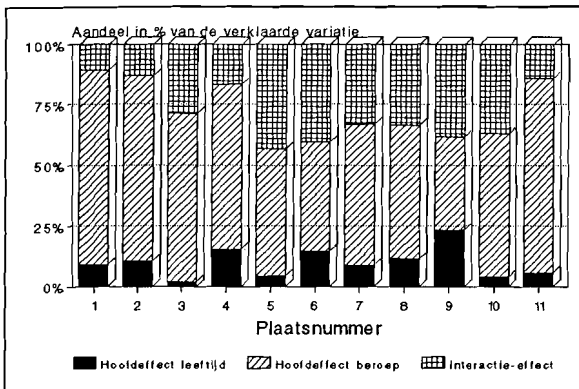
Voor het kindertal gold precies het omgekeerde. Zoals mocht worden verwacht en biologisch ook deels is geconditioneerd, werd het aantal jonge kinderen dat een hoofd van een huishouden tot zijn last heeft, overwegend bepaald door zijn leeftijd en niet door zijn beroep. Indien het aantal waarnemingen groot genoeg is, laat ook een zuiver statistische analyse zien, dat heel jonge hoofden van huishoudens nog geen voltooid gezin hebben en dus betrekkelijk weinig kinderen tot en met 12 jaar verzorgen en dat bejaarde hoofden van deze zorg zijn bevrijd. Opmerkelijk is wel dat in kleine gemeenten als Rimborg en Simpelveld, waar nogal veel boeren woonden die laat trouwden, soms niet de leeftijd maar het aantal jaren dat men voor eigen rekening een beroep uitoefent van doorslaggevende betekenis is. In dergelijke gevallen is er een hoog percentage interactie. Mogelijk was onder zulke omstandigheden het leeftijdsverschil tussen beide echtelieden soms vrij groot met als gevolg een vrij grote vruchtbaarheid van de

echtgenote op een moment dat het hoofd van het huishouden al tot de ouderen behoorde. Zo'n verschijnsel treedt gewoonlijk het duidelijkst aan de dag als het aantal waarnemingen gering is. Dit kan echter niet met zekerheid worden gesteld, want het leeftijdsverschil tussen echtelieden is hier niet onderzocht.

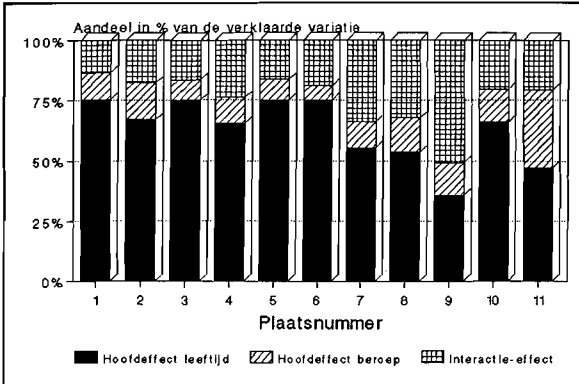
Met de aanwezigheid van kinderen ouder dan 12 jaar in een huishouden was het niet veel anders dan met die van jonge kinderen. De leeftijd van het hoofd van het huishouden is ook hier van doorslaggevend belang. Het niveau ligt iets lager. In een beroepsgroep waar veel complexe huishoudens voorkwamen, zoals de landbouw, hield men oudere kinderen terwille van de beroepsuitoefening wat langer thuis.

De zaak kan als volgt worden samengevat: op de structuur en grootte van huishoudens heeft de factor beroep, al dan niet in samenhang met de ontwikkelingscyclus van huishoudens (het interactie-effect), de belangrijkste invloed. De factor leeftijd heeft een geringe invloed. Bij de samenstelling van huishoudens kan hetzelfde worden gezegd over het aantal bedienden. Voor het aantal kinderen per huishouden blijkt de ontwikkelingscyclus echter van doorslaggevend belang, onafhankelijk van de leeftijd van die kinderen.

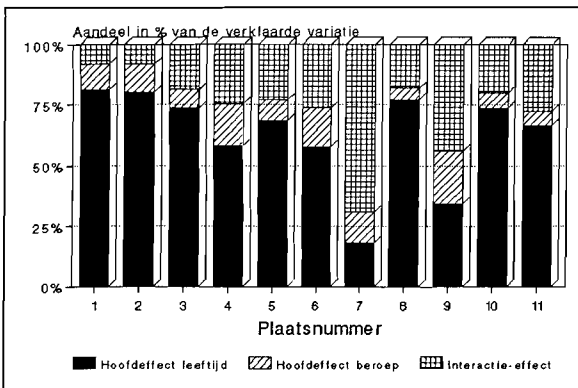
Grafiek 14. Aandeel van de effecten leeftijd, beroep en interactie, in de verklaarde variatie van het aantal bedienden per huishouden. Voor de nummers zie grafiek 9

Grafiek 15. Aandeel van de effecten leeftijd, beroep en interactie, in de verklaarde variatie van het aantal kinderen van het hoofd van het huishouden ouder dan twaalf jaar. Voor de nummers zie grafiek 9

Grafiek 16. Aandeel van de effecten leeftijd, beroep en interactie, in de verklaarde variatie van het aantal kinderen jonger dan twaalf jaar per huishouden. Voor de nummers zie grafiek 9

In de onderzochte gemeenten bleek de grootte van de huishoudens te variëren tussen 4,7 personen (Rimburg) en 5,2 (Voerendaal). Voor de hele regio bedroeg het gemiddelde 5,0. Philips berekende eenzelfde cijfer voor het hele gebied van de tegenwoordige provincie Nederlands-Limburg²² en Engelen kwam uit op 5,5 voor Staats-Valkenburg.²³ Ook voor andere delen van de Nederlanden is in verschillende onderzoeken de gemiddelde grootte van de huishoudens berekend.²⁴ Gewoonlijk wijkt deze weinig af van de hier berekende waarden. In het Land van Montfort bedroeg het gemiddelde 5,2 personen in 1789. Voor West-Brabant in 1800 berekende Klep een gemiddelde van 4,8. In het kanton Lede en de streek bij Gent bedroeg de gemiddelde huishoudensgrootte in 1796 respectievelijk 4,7 en 5,0. Ook het akkerbouwgebied van Overijssel benaderde deze cijfers met een gemiddelde van 5,0-5,4 personen.

Er is echter ook een aantal gebieden waar de gemiddelde grootte van het huishouden rond het midden van de achttiende eeuw aanzienlijk lager was. Toen bedroeg in Noord-Holland het gemiddelde 3,7-3,8, in Friesland 3,8 en in het Land van Vollenhove 4,1 personen. De verschillen kunnen worden verklaard uit de beroepsstructuur. In streken waar de landbouwers ruim waren vertegenwoordigd, mag men gemiddeld grote huishoudens verwachten. In oostelijk Zuid-Limburg stond gemiddeld in bijna 30% van de huishoudens een landbouwer aan het hoofd, veel meer dan in Noord-Holland, Friesland en de kop van Overijssel waar visserij en scheepvaart ruim waren vertegenwoordigd.

²² J.F.R. Philips, Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17e tot het einde van de 18e eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg, in: *SSEGL*, XX(1975), pp. 38-39.

²³ Engelen, De bevolkingsontwikkeling, p. 105.

²⁴ Voor een overzicht van de berekende gemiddelde huishoudingsgrootte voor verschillende gebieden zie P.M.M. Klep, Het huishouden in Westelijk Noord-Brabant: structuur en ontwikkeling 1750-1849, in: *A.A.G. Bijdragen*, 18(1973), p. 52. Deels dezelfde cijfers zijn te vinden bij Van der Woude, Variations, p. 309; B.H. Slicher van Bath, De demografische ontwikkeling tijdens de Republiek, in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, Den Haag 1975, pp. 312-337; Engelen, De bevolkingsontwikkeling, p. 105.

De grootte en samenstelling van de huishoudens kan ook over de grenzen heen worden vergeleken.²⁵ Uit tabel 5 is af te leiden dat de huishoudens in oostelijk Zuid-Limburg overeenkomsten vertoonden met de huishoudens in West-Brabant in 1800, in het Franse Longuenesse in 1778 en Engeland 1574-1821. Het in huis nemen van verwanten was alleen ver hier vandaan even gebruikelijk als in het Limburgse.

In tabel 6 is de verdeling van de huishoudens over de verschillende typen afgezet.²⁶ Ook hier zijn er overeenkomsten tussen het onderzochte deel van Limburg en de Franse plaats Longuenesse, al zijn de alleenstaanden en de complexe huishoudens er wat minder goed vertegenwoordigd dan in oostelijk Zuid-Limburg. Verondersteld wordt dat Longuenesse, wat betreft beroepsstructuur, overeenkomsten vertoont met oostelijk Zuid-Limburg. Betekent dit nu dat de Zuid-limburgse huishoudens passen in de theoretische kaders die in de inleiding op dit artikel de revue passeerden?

Vergelijking van de onderzoeksresultaten met enkele relevante historisch-demografische theorieën

Volgens Hofstee zou in de onderzoeksregio het Westeuropese, agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon van toepassing zijn op het onderzochte tijdstip (1796).²⁷ De volgende demografische bijzonderheden zouden moeten gelden: een hoge huwelijksleeftijd, een lage huwelijksfrequentie en een hoge huwelijksvruchtbaarheid.

²⁵ Voor deze tabel zijn resultaten uit dit onderzoek gebruikt en daarnaast cijfers uit Klep, *Het huishouden*, p. 58 en Laslett en Wall, *Household*, p. 83.

²⁶ Voor deze tabel zijn de cijfers uit dit onderzoek gebruikt en cijfers uit Laslett en Wall, *Household*, p. 85.

²⁷ Hofstee, *Demografische ontwikkeling*, p. 71.

Tabel 7. Samenstelling van de huishoudens in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk) 1796, West-Brabant 1800, Noord-Holland 1622-1795, Engeland 1574-1821, Longuenesse 1778, Belgrado 1733-4, Nishinomiya Hama-issai-cho 1713 en Bristol (Amerika) 1689

	Kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk) 1796		West-Brabant 1800		Noord-Holland 1622-1795		Engeland 1574-1821	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Hoofd van het huishouden en echtgeno(o)t(e)	1,7	34	1,7	35	1,6	42	1,6	34
Kinderen *	2,2	45	2,2	45	1,7	47	2,0	43
Verwanten +	0,5	10	0,1	2	0,0	1	0,2	3
Bedienden	0,5	10	0,7	14	0,2	7	0,6	13
Inwonenden	0,0	0	0,2	4	0,1	3	0,1	2
Onbekenden	0,1	2		0	-	-	0,2	5
Totaal gem.	5,0	100,00%	4,8	100,00%	3,7	100,00%	4,7	100,00%
	Frankrijk Longuenesse 1778		Servië Belgrado 1733-4		Japan Nishinomiya Hama-issai-cho 1713		Amerika Bristol 1689	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Hoofd van het huishouden en echtgeno(o)t(e)	1,7	34	1,8	37	1,6	33	1,9	33
Kinderen *	2,4	47	1,6	32	2,0	40	3,1	52
Verwanten +	0,3	6	0,6	12	1,2	23	0,1	2
Bedienden	0,6	13	0,5	10	0,2	4	0,8	13
Inwonenden	0,0	-	0,0	-	0	-	0	-
Onbekenden	0,0	-	0,4	8	0	-	0	-
Totaal gem.	5,1	100,00%	4,9	100,00%	5,0	100,00%	5,9	100,00%

* Dit betreft alleen kinderen van het hoofd van het huishouden en echtgeno(o)t(e).

+ Dit betreft alle overige familieleden behalve de kinderen van het hoofd van het huishouden en echtgeno(o)t(e).

Tabel 8. Verdeling van de huishoudens qua structuur in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk) 1796, Ealing 1599, Longuenesse 1778, Belgrado 1733-4, Nishinomiya Hama-issai-cho 1713 en Bristol 1689

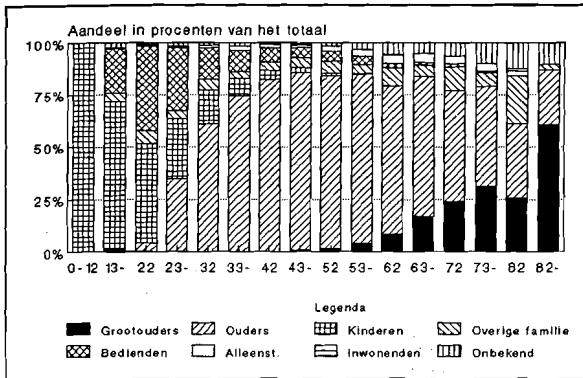
	Huishoudensstructuurtypen					
	1	2	3	4	5	Samen
Kantons Heerlen en 's-Hertogenrade 1796	4	4	71	15	6	100,00%
Engeland: Ealing 1599	12	2	78	6	2	100,00%
Frankrijk: Longuenesse 1778	1	6	76	14	3	100,00%
Servië: Belgrado 1733-4	2	2	67	15	14	100,00%
Japan: Nishinomiya Hama-issai-cho 1713	7	2	43	27	21	100,00%
Amerika: Bristol 1689	7	0	90	3	0	100,00%

In grafiek 17 is de bevolking in de onderzochte kantons ingedeeld naar hun positie in het huishouden, opgedeeld in leeftijdsklassen. Vanaf het drieëndertigste levensjaar zijn de meeste individuen als ouders en, op hogere leeftijd, als grootouders in een huishouden aanwezig. Het aandeel van beide groepen samen bedraagt vanaf deze leeftijd gemiddeld meer dan 75%. Toch is geen sprake van een hoge huwelijksfrequentie. De huwelijksleeftijd is hoog. De meeste personen huwden tussen hun 23e en 32e levensjaar.

De huwelijksvruchtbaarheid kan met de gegevens uit de voor dit onderzoek gebruikte bronnen niet worden berekend. Wel kan het gemiddeld aantal kinderen jonger dan 12 jaar per gezin worden bepaald. Het gemiddelde bedraagt 1,7. Dit is veel. Klep berekende voor West-Brabant in 1800 dat er per gezin gemiddeld 1,5 kinderen jonger dan 16 jaar waren.²⁸ Naar alle waarschijnlijkheid was de huwelijksvruchtbaarheid in oostelijk Zuid-Limburg hoog.

²⁸ Klep, Het huishouden, p. 62.

Grafiek 17. Indeling van de totale bevolking van de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade (gedeeltelijk) 1796 naar categorieën. Het aantal personen per categorie is uitgedrukt in een percentage van het totale aantal personen per leeftijdsklasse

Er zijn nog andere demografische kentallen die op een agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon wijzen. Een hoge huwelijksleeftijd en een lage huwelijksfrequentie kunnen ertoe leiden dat huishoudens doorgaans groot zijn en complex, omdat niet gehuwde personen binnen het huishouden blijven waarin zij werden geboren. Het gemiddeld aantal verwanten en het aantal inwonende kinderen ouder dan 12 jaar per huishouden is dan hoog. Ook treden ongehuwden frequent in dienst bij andere huishoudens als meid of knecht, hetgeen resulteert in een hoog aantal bedienden per huishouden. Hiervoor is geconcludeerd dat er voor wat betreft structuur, grootte, en samenstelling aanzienlijke verschillen zijn tussen de huishoudens in de verschillende beroepsgroepen. Sommige beroepsgroepen voldoen aan de criteria van Hofstee, andere niet. Zijn theorie moet worden genuanceerd. De conclusies van Wall en Van der Woude kunnen evenwel worden onderschreven.

Wall stelde vast dat het beroep van het hoofd van het huishouden invloed had op structuur, grootte en samenstelling van huishoudens.²⁹

²⁹ Wall, Does owning real property, p. 405.

Vooral de huishoudens van landbouwers waren groot en telden naar verhouding veel bedienden en kinderen.³⁰

Er is reeds geconcludeerd dat dit alles ook in oostelijk Zuid-Limburg gold.

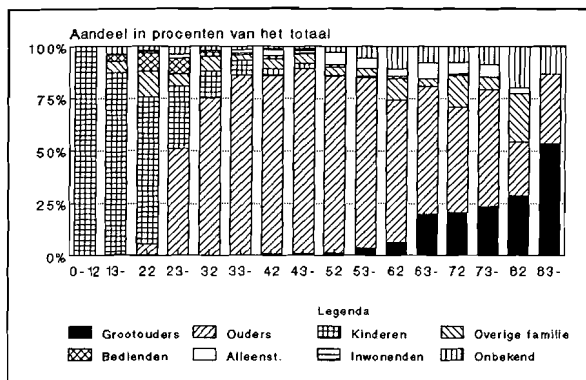
Van der Woude concludeerde dat op de oostelijke zandgronden van Nederland het agrarisch-ambachtelijke patroon alleen voor landbouwers opging en niet voor andere beroepsgroepen.³¹ Ook dit kan worden onderschreven. In oostelijk Zuid-Limburg hadden de huishoudens van landbouwers vaak een complexe structuur; zij waren gemiddeld groter dan de huishoudens van andere beroepsgroepen. Ook was bij landbouwers vaak sprake van inwoning van ongehuwde broers of zussen van het hoofd van het huishouden. Daarnaast bevond zich in hun huishoudens het op één na grootste aantal bedienden en het grootste aantal kinderen ouder dan 12 jaar. Tenslotte kon worden berekend dat de huishoudens van landbouwers het grootste aantal overige familieleden per huishouden (0,2) en het op één na grootste aantal kinderen jonger dan 12 jaar per gezin (1,7) telden. Het laatste cijfer duidde ook nog op een hoge huwelijksvruchtbaarheid.

Omdat de herkomst van de bedienden niet kon worden vastgesteld en niet kon worden achterhaald of het kinderen van landbouwers of van andere beroepsbeoefenaars betrof, is dit geen goede indicatie voor de werking van het agrarisch-ambachtelijk patroon. De overige bovengenoemde kentallen zijn dit wel. Wat Hofstee een agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon noemt, was in 1796 een louter agrarisch patroon. Voor andere beroepsgroepen, in het bijzonder de ambachtslieden, gold het niet. De grafieken 18 tot 21 bevestigen het nog eens. Er kan uit worden afgelezen dat landbouwers in vergelijking met gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden en laag gekwalificeerde handarbeiders pas op late leeftijd huwden. Het percentage ouders is in de leeftijdsklassen 23-27 en 28-32 laag, zeker in vergelijking met het aandeel kinderen van het hoofd van het huishouden. Kennelijk gaan de conclusies van Van der Woude ook op voor het oostelijk deel van Zuid-Limburg.

³⁰ Ibidem, p. 388.

³¹ Van der Woude, Variations, p. 317.

Grafiek 18. Indeling van de personen behorende tot huishoudens met een hoofd uit beroepsgroep 1 in de hele regio naar categorieën. Het aantal personen per categorie is uitgedrukt als een percentage van het totaal per leeftijdsklasse

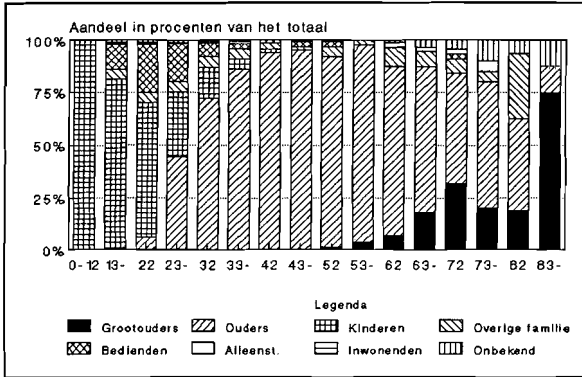

Ook de opmerkelijke structuur van de huishoudens in oostelijk Zuid-Limburg was niet uniek. Laslett stelde in 1972 dat het kerngezin lange tijd de dominante gezinsstructuur in Europa is geweest.³² De meeste huishoudens die Laslett en anderen onderzochten, bestonden slechts uit één kerngezin, eventueel met bedienden. Volgens Berkner is het relatieve belang van de structuur van een huishouden alleen in te schatten, wanneer een aantal factoren in acht wordt genomen dat mede bepalend is.³³ De methodische aanpak van Berkner is in dit onderzoek deels gevolgd. De invloed van de ontwikkelingscyclus van het huishouden en die van het beroep van het hoofd van het huishouden is gemeten. Berkners kritiek lijkt terecht. Hoewel in het onderzochte gebied 71,2% van alle huishoudens kon worden getypeerd als huishoudens met één kerngezin en maar 21% van de huishoudens een meer complexe structuur had, zijn er twee kanttekeningen te maken. Ten eerste bleek dat vooral een hogere leeftijd van hoofden van huishoudens er voor zorgde dat de mogelijkheden tot het vormen van meer complexe structuren aanwezig waren, al kon op enig moment

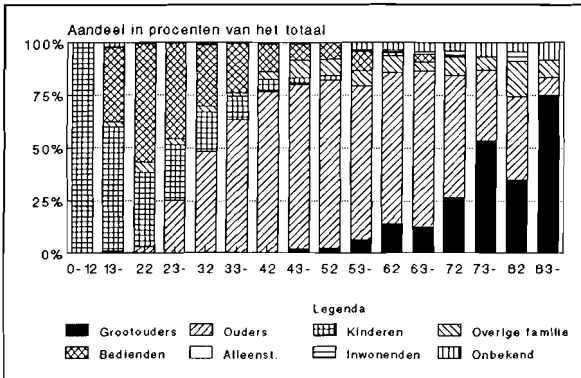
³² Laslett en Wall, *Household*, pp. 59, 60.

³³ Berkner, *The Stem Family*, pp. 398-418.

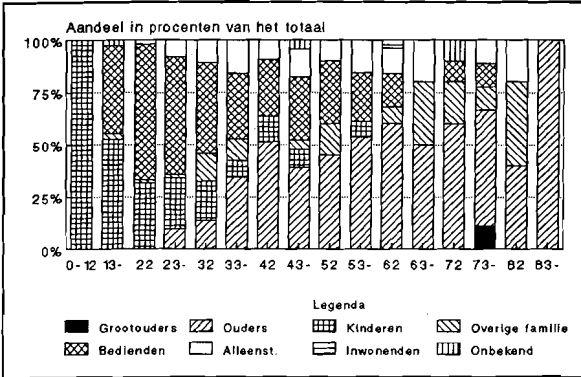
Grafiek 19. Indeling van de personen behorende tot huishoudens met een hoofd uit beroepsgroep 2 in de hele regio naar categorieën. Het aantal personen per categorie is uitgedrukt als een percentage van het totaal per leeftijdsklasse

Grafiek 20. Indeling van de personen behorende tot huishoudens met een hoofd uit beroepsgroep 3 in de hele regio naar categorieën. Het aantal personen per categorie is uitgedrukt als een percentage van het totaal per leeftijdsklasse

Grafiek 21. Indeling van de personen behorende tot huishoudens met een hoofd uit beroepsgroep 4 in de hele regio naar categorieën. Het aantal personen per categorie is uitgedrukt als een percentage van het totaal per leeftijdsklasse

slechts een klein deel van de totale populatie complexe huishoudens vormen. Ieder huishouden kon slechts korte tijd complex zijn. Uit het onderzoek blijkt dat die mogelijkheden flink werden benut. Ten tweede werd vastgesteld dat vooral landbouwers complexe huishoudens vormden. De stelling van Laslett is onhoudbaar. Het aandeel van de huishoudens met slechts één kerngezin is afhankelijk van de beroepsstructuur en van de leeftijd van de hoofden van huishoudens.

Korte schets van het huishoudelijke leven in de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade in 1796

Wat betekent dit alles nu voor het leven in de huishoudens in de diverse beroeps categorieën. Uit de huishoudens van laag gekwalificeerde handarbeiders traden de kinderen vaak in dienst bij de landbouwers, de vrije beroepsbeoefenaren, hoger opgeleiden en de renteniers. Kinderen ouder dan 12 jaar verbleven relatief zelden nog thuis. De landbouwers, vrije beroepsbeoefenaren, hoger opgeleiden en renteniers hadden een aanzienlijk aantal bedienden in tegenstelling

tot laag gekwalificeerde handarbeiders en gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden. Voor de meesten was het dienstverband slechts van tijdelijke aard. Velen gingen op jonge leeftijd dienen, slechts weinigen bleven tot op middelbare leeftijd als bediende werkzaam. Dit geldt met name voor de meiden en de knechten van de landbouwers. De meeste kinderen van laag gekwalificeerde handarbeiders trouwden al op jonge leeftijd, eerder dan kinderen afkomstig uit andere beroepsgroepen en verlieten dan een dienst waarbij inwoning bij de werkgever regel was. Een aanzienlijk deel van de kinderen uit deze beroepsgroep stichtte geen gezin, waarschijnlijk vanwege de povere bestaansmogelijkheden. Dit droeg ertoe bij dat onder de laag gekwalificeerde handarbeiders weinig kinderen jonger dan 12 jaar werden aangetroffen, maar wel relatief veel complexe huishoudens. Na een korte carrière als meid of knecht keerden velen terug naar het ouderlijk huis of gingen bij een broer of zus wonen om door "income pooling" het hoofd boven water te houden.

Over de huishoudens van gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden kan worden gezegd dat ook hun kinderen zorgden voor werkkrachten in de landbouw en bij welgestelde families. Het aantal kinderen ouder dan 12 jaar was in deze huishoudens laag. Over het algemeen zal de huwelijksleeftijd voor de kinderen uit deze huishoudens iets hoger zijn geweest dan voor kinderen van laag gekwalificeerde handarbeiders. Waarschijnlijk speelde voor sommigen de overname van een familiebedrijfje een rol. Veruit de meesten waren in staat tot het stichten van een kerngezin. De economische positie van de gekwalificeerde handarbeiders en ambachtslieden was beter dan die van laag gekwalificeerde handarbeiders. Dat blijkt uit het feit dat sommigen in staat waren huispersoneel in dienst te nemen. Waarschijnlijk verklaart de betere economische positie en de relatief jonge huwelijksleeftijd in deze beroepsgroep een groot aantal kinderen jonger dan 12 jaar in deze huishoudens. Oudere ambachtslieden die hun partner hadden verloren, bleven meestal bij gehuwde kinderen wonen met als gevolg complexe huishoudens.

De landbouwers zijn al meermalen uitvoerig besproken. De bevindingen kunnen als volgt worden samengevat. De kinderen van landbouwers waren, zo mag worden verondersteld, reeds op jonge leeftijd in het familiebedrijf werkzaam. De meeste bleven er tot aan hun huwelijk: in huishoudens van landbouwers wordt een groot aantal kinderen ouder dan 12 jaar aangetroffen. Kinderen van land-

bouwers waren allicht niet te vaak als bediende werkzaam in andere huishoudens. Zolang de kinderen van een landbouwer nog te jong waren om mee te werken, werd een groot aantal bedienden als werkkraft ingezet. Wanneer één of meer eigen kinderen in staat waren te helpen, nam het aantal bedienden af. Om te kunnen trouwen moesten de meeste kinderen van landbouwers wachten tot de vorige generatie het familiebedrijf overdroeg. Dit resulteerde in een hoge huwelijksleeftijd. Na het huwelijk van hun kroost bleven de ouder(s) veelal bij hun kind(eren) op de boerderij. Er waren nauwelijks landbouwers die alleen, zonder familie een huishouden voerden. Jonge ouderparen hadden vaak ook nog inwoning van ongehuwde broers of zussen. Ondanks hun hoge huwelijksleeftijd kregen landbouwers veel kinderen, getuige het grote aantal kinderen jonger dan 12 jaar. Het is niet verwonderlijk dat de huishoudens van landbouwers zo groot waren.

Tenslotte enkele opmerkingen over de huishoudens van vrije beroepsbeoefenaren, hoger opgeleiden en renteniers. Deze groep is erg pluriform. Een aantal hoofden van huishoudens uit deze groep vormde per definitie geen kerngezin, zoals de Rooms-Katholieke geestelijken. Als gevolg van de welstand van de huishoudens van vrije beroepsbeoefenaren, hoger opgeleiden en renteniers konden zij zich veel personeel veroorloven. Ook was het aantal kinderen ouder dan 12 jaar in deze huishoudens groot: er was geen noodzaak uit werken te gaan. De huwelijksleeftijd van vrije beroepsbeoefenaren, hoger opgeleiden en renteniers was hoog; complexe huishoudens werden weinig gevormd. De huwendes konden dadelijk op eigen benen staan; hun ouders hoefden geen beroep op hen te doen: als zij verzorging nodig hadden, was er dienstpersoneel genoeg in huis om dit te bieden.